

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY

KAAM
YAYINLARI

OLBA
XIX

(Ayrıbasım / Offprint)

MERSİN
2011

KAAM YAYINLARI
OLBA
XIX

© 2011 Mersin/Türkiye
ISSN 1301 7667

OLBA dergisi;
ARTS & HUMANITIES CITATION INDEX, EBSCO, PROQUEST
ve
TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanlarında taranmaktadır.

OLBA dergisi hakemlidir ve Mayıs ayında olmak üzere,
yılda bir kez basılmaktadır.
Published each year in May.

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya edilemez.
Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans gösterilmelidir.
It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of KAAM.

OLBA dergisinde makalesi yayımlanan her yazar, makalesinin baskı olarak ve elektronik ortamda yayımlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını OLBA dergisine devretmiş sayılır.
Each author whose article is published in OLBA shall be considered to have accepted the article to be published in print version and electronically and thus have transferred the copyrights to the journal OLBA..

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde ve bu cildin giriş sayfalarında belirtilen formatlara uygun olduğu takdirde basılacaktır.
Articles should be written according to the formats mentioned in the following web address.

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:
Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:

Prof. Dr. Serra Durugönül
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü, 33342-MERSİN
TURKEY

Diğer İletişim Adresleri
Other Correspondance Addresses
Tel: 00.90.324.361 00 01 (10 Lines) 4730 / 4734
Fax: 00.90.324.361 00 46
web mail: www.kaam.mersin.edu.tr
www.olba.mersin.edu.tr
e-mail: kaam@mersin.edu.tr

Baskı / Printed
BİLTUR Basım Yayın ve Hizmet A.Ş.
Tel: +90 216 444 44 03 www.bilnet.net.tr
Sertifika No: 15690

Dağıtım / Distribution
Zero Prod. Ltd.
Tel: 00.90.212.244 75 21 Fax: 00.90.244 32 09
info@zerobooksonline.com www.zerobooksonline.com/eng

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM)
YAYINLARI-XIX

MERSIN UNIVERSITY
PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY
(KAAM)-XIX

Editör

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN
Gunnar BRANDS

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL
Prof. Dr. Haluk ABBASOĞLU
Prof. Dr. Tomris BAKIR
Prof. Dr. Sencer ŞAHİN
Prof. Dr. Erendiz ÖZBAYOĞLU
Prof. Dr. Susan ROTROFF
Prof. Dr. Marion MEYER

MERSİN

2011

İçindekiler/Contents

Engin Akdeniz <i>Neolitik Çağ'da Manisa Yöresi</i> (<i>Manisa Region in the Neolithic Age</i>)	1
Hatice Kalkan <i>Doğu Anadolu'da Geç Demir Çağ: Sorunlar ve Gözlemler</i> (<i>Late Iron Age in Eastern Anatolia: Problems and Assessments</i>)	47
Gökhan Coşkun <i>Achaemenid Bowls From Seyitömer Höyük</i> (<i>Seyitömer Höyük'ten Akhaemenid Kaseler</i>)	57
Ertekin M. Doksanaltı <i>Karaman Müzesi'nden Bir Grup Siyah Figürlü Lekythos</i> (<i>A Group of Black Figure Lekythos from Karaman Museum</i>)	81
Murat Çekilmez <i>Geç Hellenistik Dönemden Bir Mezar Steli</i> (<i>A Funerary Stele From the Late Hellenistic Period</i>)	107
F. Eray Dökü <i>Eurymedon Vadisi Asarbaşı Yerleşimi Kaya Mezarları</i> (<i>Rock-cut Tombs at the Asarbaşı Settlement, Eurymedon Valley</i>)	127
Figen Çevirici-Coşkun <i>Maraş Müzesin'de Bulunan İki Heykel</i> (<i>Two Statues in the Maraş Museum</i>)	159
Celal Şimşek – M. Ayşem Sezgin <i>Laodikeia Kuzey Tiyatrosu</i> (<i>Laodicea's North Theater</i>)	173
Mustafa Şahin – Yasemin Polat – Thomas Zimmermann <i>Der Hafen von Kapanca: Ein Neuer Vorschlag Zur</i> <i>Lokalisation der Stadt Caesarea Germanica</i> (<i>Kapanca Limanı - Caesarea Germanica Kenti'nin</i> <i>Lokalizasyonu İçin Yeni Bir Öneri</i>)	203

Çiğdem Gençler Güray	
<i>Elaiussa Sebaste'nin Roma Dönemi Cam Buluntuları</i> (<i>The Roman Glass Finds from Elaiussa Sebaste</i>)	233
Mehmet Oktan	
<i>The Route Taken By Cilicia To Provincial Status: Why And When?</i> (<i>Kilikia'yı Eyaletleştirmeye Götüren Yol: Ne zaman ve Neden</i>)	267
Ebru Akdoğu Arca – Nuray Gökalp – Nihal Tüner Önen	
<i>Pamphylia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs İle Olan İlişkileri</i> (<i>Relations of Pamphylia with Egypt and Cyprus</i>)	287
Nurşah Çokbankir	
<i>Pamphylia, Lykia, Kilikia ve Pisidia'da Epigrafiik Verilerle</i> <i>Roma İmparatorluk Dönemi'nde Atletik Oyunların Finansı</i> (<i>Financing the Games in Pamphylia, Lycia, Cilicia and Pisidia in the</i> <i>Roman Imperial Period from the Epigraphic Evidences</i>)	313
Fatih Onur	
<i>New Inscriptions From Hadrianoi Pros Olympon (Mysia)</i> (<i>Hadrianoi Pros Olympon'dan (Mysia) Yeni Yazıtlar</i>)	331
N. Eda Akyürek Şahin	
<i>Nikomedeia'dan İki Entellektüel: Basilikos ve Kyrion'un Mezar Epigramları</i> (<i>Zwei gebildete Maenner aus Nikomedeia: Die Epigramme des</i> <i>Basilikos und des Kyrion</i>)	349
Ayşe Aydın	
<i>Antik Atlı Herosların Hristiyan Atlı Kahramanlara Dönüşümüne</i> <i>Bir Örnek: Tarsus Müzesi'ndeki Aziz Georgios Kabartması</i> (<i>Ein Beispiel für die reitende Heiligen von umgewandelte antike</i> <i>reitende Heros: Relief mit der Hl. Georg im Museum von Tarsos</i>)	371
Hatice Özyurt Özcan	
<i>Examples of Architectural Sculpture with Figurative and</i> <i>Floral Decoration of the Byzantine Period at Muğla, Bodrum and</i> <i>Milas Archaeological Museums</i> (<i>Muğla, Bodrum ve Milas Arkeoloji Müzeleri'ndeki Bizans</i> <i>Dönemine Ait Figürlü ve Bitkisel Bezemeli Mimari Plastik Eserler</i>)	389

PAMPHYLIA BÖLGESİ'NİN MISIR VE KIBRIS İLE OLAN İLİŞKİLERİ

Ebru AKDOĞU ARCA* – Nuray GÖKALP** – Nihal TÜNER ÖNEN***

ABSTRACT

Relations of Pamphylia with Egypt and Cyprus

Egypt appears as a large domain geography in the Mediterranean in all periods. Especially substantially grain supply of Greece and Rome from Egypt had increased the contact with the aforementioned region. Therefore also the regions located in the transition route between the east and the west in the Mediterranean had to take place in this relation. In this article the economic, socio-cultural, political, religious, military, touristic, and educational relations of Pamphylia with Egypt and Cyprus have been denoted. Being in the transition route of Pamphylia in the Mediterranean trade had facilitated joining the region in this trade from the earliest times onwards. The Ptolemaic control on the region had also increased the interactions. Especially in this period many Pamphylians are documented in Cyprus. Current contacts and interactions have continued in the Roman Period as a result of peace in the Mediterranean.

Keywords: Pamphylia, Egypt, Cyprus, Mediterranean Economy, Trade, Tourism, Soldiery.

ÖZET

Mısır her dönemde Akdeniz'de etkinlik alanı geniş bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Yunanistan ve Roma'nın hububat ihtiyacının büyük oranda Mısır'dan karşılanması söz konusu bölgeyle olan iletişimi arttırmıştır. Bu nedenle Akdeniz'de Batı ile Doğu arasındaki geçiş güzergahı üzerinde yer alan

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Kampus, 07058 Antalya - TR. E.posta: ebruakdogu@akdeniz.edu.tr.

** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Kampus, 07058 Antalya – TR. E.posta: gokalp@akdeniz.edu.tr.

*** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Kampus, 07058 Antalya – TR. E.posta: nihaltuner@akdeniz.edu.tr.
Bu çalışma Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Yönetim Birimi tarafından yayın projesi kapsamında desteklenmiştir.

bölgeler de söz konusu iletişimde rol almak durumunda kalmışlardır. Bu makalede Pamphylia Bölgesi'in Kıbrıs ve Mısır ile ekonomik, sosyo – kültürel, siyasi, dini, askeri, turizm ve eğitim alanlarında olan etkileşimi ele alınmıştır. Pamphylia'nın Akdeniz'de yürütülen ticarete geçiş güzergahında bulunması, bölgenin erken dönemlerden itibaren bu ticarete katılmasına olanak tanımıştır. Bölgenin Helenistik Dönem'de yüz yıl kadar Ptolemaios hakimiyeti altında kalması da etkileşim yoğunluğunu arttırmıştır. Özellikle bu dönemde Kıbrıs'ta pek çok Pamphylia'nın bulunduğu görülmektedir. Akdeniz'de hüküm süren huzur ortamı dolayısıyla Roma Döneminde de söz konusu etkileşim ve iletişim devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pamphylia, Mısır, Kıbrıs, Akdeniz Ekonomisi, Ticaret, Turizm, Askerlik.

Pamphylia Bölgesi Doğu Akdeniz'deki konumundan dolayı, erken dönemlerden itibaren Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Kıbrıs, Syria, Phoinike ve Mısır arasındaki deniz ulaşım ve ticaretinin vazgeçilmez uğrak ve durak noktası olmuştur¹. Söz konusu güzergâhta belirleyici olan, ticaretin gerçekleştirileceği limanların yanı sıra Antik Dönem denizciliğinin günümüzdeki gibi açık denizcilik değil, bir sahil denizciliği olmasıydı. Nitekim bu dönemin gemileri uzun süre açıklarda kalabilecek donanıma sahip olmadıkları için kıyıdan gitmek zorunda kalmışlardır². Kıyıya olan bağımlılığın bir diğer nedeni ise açık denizlerde meydana gelen ve oldukça tehlikeli kazalara sebep olan fırtınalardır. Zira Pamphylia ve Lykia sahillerinde bu türden büyük kazalara neden olan fırtınalar bilinmektedir³.

¹ İÖ. XIII. yüzyılın ikinci yarısında ya da XII. yüzyılın ilk yarısında batmış olan ve bakır, bronz, kalay külçeleri ile av saçması taşıyan Gelidonya Burnu (Bass 1967, 163vdd.; Giveon 1985, 99 vdd.) ve Uluburun batıkları (Bass 1986, 85-110; Pulak 1997, 233-262) Bronz Çağ sonlarına doğru Anadolu'nun güney sahili boyunca işlek bir denizciliğin var olduğunu belgelemektedir. Batıdan Mısır'a giden deniz yollarının Ege Adaları, Ionia, Rhodos, Lykia, Pamphylia, Kıbrıs ve Phoinike güzergahlarını takip ettiği bilinmektedir. Ege ve Akdeniz deniz rotaları hakkında genel olarak bk. Casson 1971, 297 vdd.; Casson 1979, 179 vd.; Heipp-Tamer 1993, 18, 52; Hohlfelder 2000, 241-253.

² Antik Dönem'den XVI. yüzyıla kadar sahil gemiciliğinin yapılmasının gerekliliği hususunda bk. Pryor 2004, 24.

³ Söz konusu fırtınalara dair en erken belge Zenon Arşivi'nden bir papirüstür (PMich, Zenon 10). Buna göre, İÖ. 1 Nisan 257'de Arsinoe'ye (Patara) gitmek üzere Aleksandria'dan yola çıkan Antimenes adında bir denizci Pamphylia Körfezi'nde fırtınaya yakalanarak Patara Limanı'na sığınmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Zimmermann 1992, 201-217. Yahudi Kralı Herodes Roma'ya gitmek için İÖ. 40 yılında Aleksandria'dan ayrılmış ve önce Pamphylia, oradan da Rhodos'a gitmek üzere kuzeye yelken açmıştır. Ancak şiddetli fırtına nedeniyle gemi neredeyse batacakken yükün akılcıca boşaltılması sonucu tayfalar gemiyi Rhodos'a kadar güvenli bir şekilde getirmeyi başarmışlardır (Fl. Ios. Ant. Iud. 14, 375-7). Lukianos da Roma'ya tahl taşıyan Isis adlı bir geminin Aleksandria'dan yola çıktıktan sonra Akamas Burnu'nda bir fırtınaya maruz kalıp Sidon'a sürüklendiğini ve oradan yoluna devam etmek için harekete geçerek rotasını Kilikia sahili

Pamphylia Bölgesi'nin konumu aynı zamanda, bölgenin kuzeyini bir set gibi çevreleyen Toroslarda konumlanan iç kısım Pisidia kentlerinin⁴ liman kentleri aracılığıyla Akdeniz'e açılmalarına olanak sağlaması açısından da önemliydi⁵. Bu bakımdan Pamphylia, *Tabula Peutingeriana*'da ana güzergah olarak verilen doğu-batı uzanımlı sahil yolunun yanında, nehir vadileri boyunca kuzey-güney doğrultusunda uzanıp dağlık bölgeleri sahile bağlayan geniş bir yol ağıyla çevriliydi⁶.

Böylece Akdeniz'in birleştirdiği üç coğrafya tarih boyunca çeşitli alanlarda birbirleriyle ilişki içinde olmuştur. Öyle ki Akha, Dor, Aiol, Arkadia-Kıbrıs ve Girit unsurlarının bir arada görüldüğü Pamphylia diyalekti de bölgenin Akdeniz'deki geçiş yeri konumunu yansıtır niteliktedir⁷.

Arkeolojik, epigrafik, papirolojik ve nümizmatik belgeler ışığında Pamphylia, Mısır ve Kıbrıs arasında özellikle ekonomik, sosyo-kültürel, dini, askeri, turizm ve eğitim alanlarında yoğun ilişkilerin bulunduğu tespit edilebilmektedir. Bunlar arasında en belirleyici ve öne çıkan ticari ilişkilerdir. Akdeniz üzerinden gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin Tunç Çağı'na kadar geri gittiği bilinmekle birlikte, Pamphylia'ya ilişkin en erken veri Herodotos'un Mısır'ın ticaret kenti Naukratis'teki *Hellenion*'un kurulmasına yönelik aktardığı bilgilerdir⁸. Herodotos, Naukratis'teki *Hellenion*'un kuruluşuna katılan on iki kent arasında Phaselis'in de yer

boyunca Gelidonya Burnu'na doğru yönelttiğini, fakat o yakınlarda yine bir tehlikeye maruz kalıp karaya oturduğunu bildirmektedir (Lucian, *Navigium* 7; krş. Casson 1950, 43 - 56). İmparator Constantinus'un annesi Helena, Hierosolyma'ya (Kudüs) yaptığı dini ziyaretten geri dönerken Pamphylia Denizi'nde fırtınaya yakalanıp büyük bir kaza geçirince, kutsal topraklardan getirdiği Hz. İsa'nın çarmıhının çivisini suya atmış ve böylece fırtına yatışmıştır. Pamphylia Denizi, bu olaydan sonra "Azize Helena Körfezi" (*Golfus Sanctae Helenae*) olarak adlandırılmıştır. Pamphylia Denizi'ndeki fırtınalar ve kazalar için ayrıca bk. Nollé 1986b, 209 vd.; Zimmermann 1992, 206 vd.; Hellenkemper – Hild 2004, 773 vd.; Adak 2008, 45-54.

⁴ Pamphylia – Pisidia sınırı için genel olarak bk. Brandt 1992, 8 vdd; Hellenkemper – Hild 2004, 77 vd.

⁵ Pisidia kenti Sagalassos'un Mısır ile olan iletişimini Pamphylia limanları üzerinden sağlaması hakkında bk. Talloen 2001, 289-328.

⁶ Tab. Peut., Segment IX. Bölgedeki yol faaliyetine ilişkin arkeolojik ve epigrafik en erken veri Hellenistik Dönem'e aittir. Pergamon Krallığı'nın veraset yoluyla Roma'ya devredilmesinin ardından patlak veren Aristonikos İsyanı'nın İÖ. 129 yılında bastırılmasından sonra Pergamon'dan başlayarak inşa edilen yol Döşeme Boğazı'nı aşır Side'ye kadar ulaştırılmıştır. Bu yol yapımı hakkında bilgi veren ve Asia Eyaleti'nin ilk valisi Manius Aquillius'un ismini taşıyan Side/Çolaklı miltaşı hakkında bk. French 1991, 53 vd.; Nollé 2001, 11 nr. 175; Mitchell 1999, 18 vdd.

⁷ Kıbrıs'tan ya da Arkadia'dan Pamphylia'ya olası göç hareketi ve her iki yazı sistemindeki benzer dilbilimsel unsurlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Brixhe 1976, 5-6, 20, vd., 22-23, 28 vd., 64, 88-89, 135, 136, 145 vd.; Schmitt 1977, 95; Buck 1955, 9 – 10, 147.

⁸ Hdt. II 178.

aldığını söylemektedir⁹. Naukratis'te ele geçen arkeolojik buluntular sayesinde (özellikle *amphora*'lar) ilk Yunanlı tüccarların İÖ. 620/610'dan itibaren Naukratis'e geldikleri öğrenilmektedir¹⁰. Phaselis *Hellenion*'un kuruluşuna katılan Küçük Asya'nın güney sahilindeki tek yerleşimdir. Naukratis, Aleksandreia'nın kurulmasından önce Mısır'ın en önemli ticaret merkeziydi¹¹ ve Mısır ticareti genel olarak Yunanlı tüccarlar tarafından bu liman kenti üzerinden yürütülmekteydi¹². *Hellenion*'un kuruluşunda Pamphylia kentlerinden sadece Phaselis yer olsa da, Naukratis'te bulunan ve Artemis Pergaia'ya adanmış İÖ. IV. yüzyıldan bir adak yazıtı¹³, Perge'lilerin de burada ticarete katıldıklarını ve diğer Yunan kentleri gibi kendi tanrılarına adaklar adadıklarını göstermektedir. Naukratis dışında Fayoum'da da Perge Artemisi'ne adanmış İÖ. II. yüzyıldan bir yazıt belgelenmiştir¹⁴. Mısır'da bulunan Arkaik ve Helenistik sikke hazinelerinde Phaselis¹⁵ ve Side¹⁶ sikkelerinin ele geçmesi söz konusu ticaretin bir neticesidir. Kıbrıs'taki sikke hazinelerinde de Helenistik Dönem Aspendos¹⁷, Side¹⁸ ve Pamphylia¹⁹ sikkelerine rastlanmaktadır. Side'de bulunan bir sikke hazinesinde de Kıbrıs kenti Kition sikkelerinin ele geçmesi söz konusu ticaretin karşılıklı olduğunu göstermektedir²⁰.

Antik Dönem'de Mısır denince akla gelen ilk ticari meta her zaman tahıl olmuştur. Arkaik ve Klasik dönemlerde özellikle hububat fakiri Yunan kentleri tahıl ihtiyaçlarını Mısır'dan karşılamışlardır. Mısır'daki zengin define buluntuları alınan tahıl karşılığında ödenen gümüş sikke ya

9 Diğer kentler şunlardır: Khios, Teos, Phokaia, Klazomenai, Samos, Miletos, Rhodos, Knidos, Halikarnassos, Aigina, Mytilene

10 Haider 1988, 188 dn. 141; Möller 2000, 32 vdd.

11 Naukratis kenti ve Hellenion hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bowden 1996, 17-37; Möller 2000, 89-119.

12 Leider 1934, 7 vd.

13 Bernand 1970, nr. 746, 8.

14 Bernand 1981, nr. 199.

15 İÖ. 500-470 arası Phaselis sikkeleri için bk. IGCH 1637 (Demanhur), 1640 (Benha el Asl), 1644 (Asyut), 1645 (Zagazig),

16 İÖ. 318 – İÖ I. yüzyıl aralığına tarihlenen Side sikkeleri için bk. IGCH 1664 (Demanhur), 1665 (?), 1667 (Abu Hammas), 1668 (?), 1669 (?), 1670 (Kuft), 1678 (Phacous), 1721 (?).

17 IGCH 1278 (Vouni - İÖ. 380),

18 İÖ. 310-305 arası dönemden Side sikkeleri için bk. IGCH 1468 (Kannaviou), 1469 (Paphos), 1470 (Aghios Ioannis)

19 IGCH 1472 (Larnaca-İÖ. 300).

20 Seltman 1924, lev. II 7e; krş. Atlan 1967, 55, dn. 262.

da külçelerle açıklanmaktadır²¹. Roma da ihtiyaç duyduğu tahılın büyük kısmını Mısır'dan karşılamıştır. Lukianos'ta bahsi geçen tahıl gemisi Isis, Mısır'dan Roma'ya ihraç edilen tahıl sevkiyatını açık bir şekilde göstermektedir²². Fakat Mısır tahılının sadece Roma'nın ihtiyacını karşılamadığı, sıkıntılı dönemlerde imparatorluğun izniyle Anadolu kentlerine de tahıl ihracatının yapıldığı çeşitli kaynaklar aracılığıyla tespit edilebilmektedir²³. Esasen tahıl üretimi bakımından verimli bir bölge olan Pamphylia²⁴ için Mısır'dan yapılan herhangi bir tahıl ithalatı bilinmese de Pamphylia kentlerinde tahıl ithalatına ihtiyaç duyulan durumların varlığına işaret eden bazı belgeler bulunmaktadır²⁵.

Mısır'dan yapılan tahıl ithalatının yanı sıra Anadolu'dan Mısır'a özel durumlarda tahıl gönderilebildiği belgelenmektedir. Öyle ki, bir Pisidia kenti olan Pogle'nin Aleksandria'ya tahıl gönderdiği bilinmektedir²⁶. Söz konusu tahıl Pamphylia limanları üzerinden gönderilmiş olmalıdır²⁷. Caracalla ve Severus Alexander dönemlerinde Kilikia kenti Tarsos da aynı şekilde Aleksandria'ya tahıl göndermiştir²⁸. Side teritoryumundan ele geçen yazıtlardan III. yüzyılın ilk yarısında Syria'da bulunan Roma ordularına Side limanı üzerinden çeşitli kereler tahıl sevkiyatı yapıldığı bilinmektedir²⁹. Side limanı üzerinden yapılan bu sevkiyatlar dolayısıyla Side kenti bu dönemde *militaris annona*'nın aktarıldığı bir liman olarak görünmektedir³⁰.

²¹ Heipp – Tamer 1993, 31, 33; Gorman 2001, 57.

²² Lucian, Navigium 7.

²³ Strubbe 1989, 99-121, özellikle 107; Drexhage 1991a, 80 dn. 50 ve 51. İmparator Hadrianus'un Ephesos'a Mısır'dan buğday temin etme izni vermesi hakkında bk. Wörrle 1971, 325-340.

²⁴ Side'de Demeter Anarsitike (hububatı filizlendiren tanrıça) ve Zeus Halonites'e (harman yerlerinin koruyucu tanrısı) adanan yazıtlar, Side'deki tahıl üretimine verilen önemi göstermektedir. Kentte tahıl pazarını gözeten ve ἀρχιστρώνοι olarak adlandırılan memurların bulunduğu da bilinmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Nollé 1983a, 119-129.

²⁵ Philostratos I. yüzyılda Aspendos'ta yaşanan tahıl sıkıntısı hakkında bilgi vermektedir. Yazarın aktarımına göre büyük mal sahipleri daha yüksek fiyata ihraç edebilmek için tahıl stoklayınca Aspendos'lular sıkıntıya düşmüş ve nohut almaya zorlanmışlardır (Philostratos, Vit. Apoll. I 15). Perge'den ele geçen ve I. yüzyıla tarihlenen bir yazıttan, Ti. Cl. Apollonios'un Perge'de baş gösteren tahıl kıtlığı sırasında kentin dışarıdan tahıl alabilmesi için para yardımında bulunduğu öğretilmektedir (Şahin 1999, nr. 58).

²⁶ Bean 1960, 59-61 nr. 104.

²⁷ Krş. Talloen 2001, 311. Talloen ayrıca Sagalassos teritoryumunun zenginliğine bağlı olarak istisnai durumlarda Aleksandria'ya buradan da üretim fazlası buğday gitmiş olabileceğini vurgulamaktadır.

²⁸ Robert 1977, 94 dn. 24; Mitchell 1983, 142.

²⁹ IGR III 60, 66; Bean – Mitford 1970, nr. 19-21; Nollé 1983a, 128 dn. 33 ve 34.

³⁰ Drexhage 1991a, 81.

Antik kaynaklar ve yazıtlardan öğrenildiği üzere Pamphylia özellikle zeytinyağı ve şarap üretimi konusunda oldukça verimli bir bölgedir. Strabon Side ve Aspendos tepelerinde bol miktarda zeytin ağacının bulunduğundan bahsetmektedir³¹. IV. yüzyıldan bir coğrafyacı da Strabon'u doğrular ve zeytinyağını bölgenin ihraç malı olarak belgeler³². Bölgede tespit edilen çok sayıdaki zeytinyağı işliği de zeytinyağı üretimini gözler önüne sermektedir³³. Lyrboton Kome'den ele geçen ve II. yüzyıla tarihlenen bir yazıt, bölgedeki zeytin üretimi ve zeytin festivali hakkında bilgi vermektedir³⁴. Antik kaynaklar ve papirüsler de Mısır'ın zeytinyağı ihtiyacına işaret etmektedir. Aleksandreia *gymnasiarkhos*'unun, yerel üretimin ihtiyacı karşılamadığı zamanlarda zeytinyağı ithaline müsaade ettiği bilinmektedir³⁵. Bu konuya ilişkin II. yüzyıla ait bir mektupta Afrika yağından ve fiyatların alışılmadık yüksekliğinden bahsedilmektedir³⁶. Strabon ise Mısır zeytinyağının tat açısından çok itibar görmediğini bildirmiştir³⁷. Bu bilgilerden yola çıkarak zeytinyağı ithalinin, kıtlığın ötesinde gurmetik kaygılarla da yapılmış olduğu tahmin edilebilir. Dolayısıyla Mısır'ın söz konusu yağ ihtiyacının bir kısmını Pamphylia'dan karşılamış olması çok da uzak bir ihtimal değildir³⁸.

Alanya'nın 15 km kadar doğusuna düşen Laertes kentinde bulunan Fenikece yazıt, bölge halkının İÖ. VII. yüzyıldan itibaren bağıcılıkla uğraştığını, bu dönemde bölgede geniş bağlık alanların bulunduğunu göstermektedir³⁹. Perge'den ele geçen ve I. yüzyılın 1. yarısına tarihlenen bir vakıf yazıtında ἄμπελοι ἐν Αρουνδα ifadesi geçmektedir. Buradaki

³¹ Strabon XII 7.1.

³² Expositio mund. et gent., 45.

³³ Nollé 1993a, 15, 30; Çevik 2000, 79-102; Baybo 2007, 14 vdd.; Takmer – Tüner Önen 2008, 109 vdd.

³⁴ Şahin 1999, nr. 77: *(Ben) Trokondas oğlu Stasias oğlu Mouas, henüz hayatta ve akıl sağlığım da yerindeyken Baris (çiftlik) Mevkii'ndeki çiftliği, 600 adet ehlileştirilmiş zeytin ağacını, 'Üç Zeytin' Mevkii ile 'Kallikleis'in taş yuğünü kenarı' olarak adlandırılan bir diğer mevkideki zeytin fiderlerini ömür boyu anneme devrediyorum. Annemin ölümünün ardındansa (bunları), o yıl görevde bulunan komarkhos'un (=köy muhtarı) yukarıda beyan edilenlerin kiralanması ve bunlardan elde edilen yıllık gelirin Apollon adına yapılan kurbanlarla her yılın 9. ayının 3. gününde benim adıma düzenlenecek oyunların yürütülmesi için ekmeç ve yiyecek almında kullanılması.....*

³⁵ Gnomon des Idios Logos § 102; krş. Drexhage 1991a, 80 dn. 47.

³⁶ P. Bad. 2/42; krş. Drexhage 1991a, 80 dn. 48; Drexhage 1991b, 49.

³⁷ Strabon XVII 1, 35.

³⁸ Pamphylia zeytinyağının IV. yüzyılda Skythia'ya kadar ihraç edildiği bilinmektedir. Bu konuda bk. Nollé 1993a, 137 dn. 61.

³⁹ Mosca – Russell 1987, 6; Brand 1992, 25; Diler 1995, 91.

Arona isminin Perge Artemis Tapınağı yakınında yer alan ve üzüm bağları ile dolu bir mevkii karşılayan adlandırma olduğu düşünülmektedir⁴⁰. Pamphylia'da ayrıca, ismini *Skybela* denilen bir yerden⁴¹ alan Σκυβελίτις üzüm türünün yetiştiği ve bunun kurutulmuş olarak da (στάφις) tüketildiği bilinmektedir⁴². Hesykhios bu üzümün şarap yapıldığını bildirmiştir⁴³. Plinius ise Aspendos şarabının antik dünyada iyi bilindiğine değinmiştir⁴⁴. Mısır'dan ele geçen papirüslerden Korakesion şarabı ve balının da Mısır'a ihraç edildiği öğrenilmektedir⁴⁵. Bir diğer papirüsten ise Pamphylia'dan doksan altı adet Korakesion şarabı dolu *amphora*'nın Mısır Arsinoe'sine ihraç edildiği bilinmektedir⁴⁶. Aleksandreia'dan ele geçen *amphora*'lardan altı yüz elli adedinin Pamphylia kökenli olması bu durumu desteklemektedir⁴⁷. Kıbrıs'tan da İÖ. I. yüzyıla tarihlenen Pamphylia damgalı kulplar ele geçmiştir⁴⁸.

Söz konusu ticarete gıda maddelerinin yanı sıra ahşap ve ahşap ürünlerinin de oldukça önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Mısır genel olarak ağaç yönünden fakir bir coğrafyada bulunması nedeniyle ahşap ve ahşap ürünlerine duyduğu ihtiyacı her zaman dışarıdan karşılamak zorunda kalmıştır. Öyle ki, Roma İmparatorluk Dönemi'nde ahşap ithalatı devlet kontrolü altında yapılmıştır. Zira bazı kişilerin ahşabı değerinin üstünde fiyatlara satarak haksız kazanç sağladıkları tespit edilmiştir⁴⁹. Bu ithalatın büyük bir kısmı, coğrafik olarak en kolay ulaşılabilecek ve ağaç yönünden, özellikle de gemi yapımında önemli bir yere sahip sedir açısından oldukça zengin bir bölge olan Küçük Asya'nın güneyinden karşılanmıştır. Hamaksia kenti çevresi olasılıkla yoğun sedir ağaçları ile kaplı idi⁵⁰. Nitekim Strabon,

⁴⁰ Şahin 1999, 66; Jones 1999, 8 vdd.

⁴¹ Söz konusu yerin tam olarak neresi olduğu bilinmemektedir. Bu konuda bk. Hellenkemper-Hild 2004, 857 s.v. Skybela.

⁴² Galen, de alim. fac. II 10, 2 (582); Brandt 1992, 130 dn. 1134.

⁴³ Hesyeh., Lex. s. v. Κέσκος: Σκυβελίτις οἶνος, ἀπὸ Σκυβέλων, τόπου Παμφυλίας. Plinius, Nat. Hist. XIV 80'da Galatia'da bu üzümün ballı şarap yapıldığını kaydetmiştir.

⁴⁴ Plinius, Nat. Hist. XIV 117.

⁴⁵ P. Cairo Zen. 59012, 33; 59014,5; Leider 1934, 28 vd.; Brandt 1992, 81, dn. 694.

⁴⁶ P.Mich.Zen. I. 22; krş. Grace 1973, 195 vdd. dn. 23.

⁴⁷ Fraser 1972, 165, 172 vd., 292 dp. 317 vd.; Grace 1973, 183-208; Söz konusu *amphora* mühürleri üzerinde Pamphylia diyalektinde yazılmış isimler hakkında bk. Brixhe 1976, 295-300, nr. 175-1771

⁴⁸ Grace 1973, 191 ve dn. 11.

⁴⁹ Drexhage 1988, 994-997; Drexhage 1991b, 114-118;

⁵⁰ Meiggs 1982, 358.

Marcus Antonius'un Hamaksia'daki ormanları Kleopatra'ya hediye ettiğini aktarır⁵¹. Muhtemelen, kereste Antik Dönem'de gemi yapımı için en yakın tersaneye -Korakesion ve Side⁵²- taşınıyor ve oradan ihraç ediliyor olmalıydı⁵³. Söz konusu taşıma işlemi iki yolla gerçekleştirilmekteydi. Esasen en kolay ve hızlı yol, nehirler vasıtasıyla taşımaydı⁵⁴. Pamphylia'da özellikle Melas⁵⁵, Eurymedon ve Kestros nehirleri her türlü taşımacılığa uygun nehirlerdi. Fakat nehir taşımacılığının olmadığı yerlerde dört tekerlekli araçlarla kara taşımacılığı yapılarak ahşap sahile indirilirdi. Hamaksia ve Korakesion civarından yapılan taşıma da bir tür kara taşımacılığını gerekli kılmaktaydı⁵⁶. Yapı malzemesi olarak kullanılan ahşabın yanı sıra odun kömürü, reçine, zift, katran gibi ahşap ürünlerinin de Mısır'a ihraç edildiği düşünülebilir⁵⁷.

Pamphylia'da oldukça eski bir kültür bitkisi olduğu bilinen pamuk⁵⁸ da ihraç edilen ürünler arasındadır. Bir Mısır dokuma işletmesinin envanterinden ele geçen ve II. yüzyıla tarihlenen bir papirüs parçasında Aspendos pamuğuna işaret ettiği düşünülen bölüm Ἀσπένδ[ια ἔρια] olarak tamamlanmıştır⁵⁹. Pamphylia kenti Masura'dan⁶⁰ da Mısır'a dokuma örtü (στρώματα) ve alın bandı (φροντάρια) ihraç edildiği bilinmektedir⁶¹. Cicero da İÖ. 80/79 yılı için, Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Phrygia'dan tahıl, deri, örtü ve çuval tedarik edildiğini aktarmaktadır⁶².

Antik Dönem'de en kazançlı ticaret kollarından bir diğeri de köle ticaretidir. Şimdiye kadar Pamphylia kentlerinden (Side ve Lyrbe) Mısır'a (Aleksandreia) satılan kölelere ilişkin üç papirüs ele geçmiştir: 142

⁵¹ Strabon XIV, 5, 3

⁵² Strabon XIV, 3, 2.

⁵³ Gren 1979, 66.

⁵⁴ Krş. Nollé 1993a, 30 vd. dn. 217 ve 218.

⁵⁵ Ahşabın Melas Irmağı üzerinden Side tersanesine taşınması ve oradan Aleksandreia'ya ihraç edilmesi hakkında bk. Drexhage 1991a, 81.

⁵⁶ Drexhage 1991a, 81.

⁵⁷ Nollé 1993a, 31, dn. 223.

⁵⁸ Philostratus, Vit. Apoll. I 15: ἔριον ... λευκὸν μὲν ὡσπερ τὸ Παμφύλων.

⁵⁹ P. Aberd. 186; krş. Brandt 1992, 138 vd., dn. 1208.

⁶⁰ Pamphylia sahilinde Kestros (Aksu) Irmağının denize döküldüğü yerin az batısında aranan Rouskopous (= Πίχου Πουός) ile Kataraktes (Düden Çayı) arasında yer alan kent için bk. Hellenkemper - Hild 2004, s.v. Masura, 718 vd. Ayrıca krş. Şahin 1999, 139.

⁶¹ SB XVI 12942.

⁶² Cicero, In. Verr. II/1 95.

(PColon. 6211)⁶³, 151 (BGU 3/887)⁶⁴ ve 250 (BGU 3/937)⁶⁵ yıllarına ait bu papirüslerin her biri köle satış sözleşmesi içermektedir. PColon. 6211'de, Kanopos adıyla da bilinen Aigyptos oğlu Aleksandreia'lı Pamphilos'un Side agorasında Galat soyundan Abaskantis isimli on yaşında bir kız köleyi 280 gümüş *denaria* karşılığında satın aldığı bildirilmiştir⁶⁶. BGU 3/887'nin içeriği ise şöyledir: Aleksandreia'lı Caesius oğlu Artemidoros, Side agorasında Lucius Iulius Protoktetos adlı birinden Phrygia'lı Sambatis adında on iki yaşında bir kız köleyi 350 gümüş *denaria* karşılığında satın almıştır⁶⁷. BGU 3/937'de ise Marcus Aurelius Nemesianus adlı birinin 11 Şubat 250 tarihinde Carus adında yaklaşık on üç yaşlarında Pontos kökenli bir köleyi sattığı kaydedilmiştir. Bu satış sözleşmesine kölenin vaktiyle satın alındığı yer de not edilmiştir, fakat yer bilgisini içerdiği düşünülen bu satır bozulmuştur. Nollé, okunmaz durumda olan 8. satırdaki bu yerin Lyrbe ile tamamlanabileceğini düşünmüştür⁶⁸. Mellor ise, BGU 3/937'de satılan genç kölenin Marcus Aurelius Nemesianus tarafından Side'de alındığı sonucunu çıkarmıştır⁶⁹.

Görüldüğü üzere Pamphylia Bölgesi, özellikle de Side, Antik Dönem'de önemli bir köle pazarıydı. Strabon, Kilikia korsanlarına değinirken onların Side'de esir ticareti yaptıklarını belirtmiştir⁷⁰. Papirüslerden gerek Galatia ve Phrygia gerek Pontos kökenli kölelerin de satıldığı öğrenilmektedir. Philostratos'un bahsettiği⁷¹ Phrygia'luların köle olarak sattıkları kendi çocukları da Side pazarına çıkartılmış olabilir. Şüphesiz Aleksandreia, köle ticareti için merkezi bir öneme sahiptir⁷². Papirüslerde geçen Aleksandreia'lı köle tüccarları, Side'den satın aldıkları köleleri Aleksandreia'da satarak Mısır'da ilgili pazarların köle ihtiyacını karşılamış olmalıdırlar⁷³.

⁶³ Krş. Nollé 2001, 613 vdd. nr. P1.

⁶⁴ Krş. Nollé 2001, 617 vdd. nr. P2.

⁶⁵ Krş. Nollé 1986a, 206 vdd.

⁶⁶ Nollé 2001, 616 vd.; Drexhage 1991a, 77.

⁶⁷ Nollé 2001, 620 vdd; Drexhage 1991a, 77 dn. 26.

⁶⁸ Nollé 1986a, 206 vdd.

⁶⁹ Mellor 1974, 277-279; krş. Drexhage 1991a, 78.

⁷⁰ Strabon XIV 3, 2.

⁷¹ Philostratos, Vit. Apoll. 8,7.

⁷² Aleksandreia'nın tarihi ticari merkezi konumu için bk. Leider 1934, 17-70; Drexhage 1991a, 78 dn. 30.

⁷³ Drexhage 1991a, 78 dn. 31.

Yaklaşık yüz yıl boyunca Ptolemaios hakimiyeti altında kalmış olan bölgede Mısır kökenli tanrıların önemli bir yer edindikleri görülmektedir. Hemen hemen tüm Pamphylia kentlerinde Mısır tanrısı Serapis ve Isis için yazılmış adak yazıtları ele geçmiştir. Alanya’da bulunan bir yazıtta Attias adında birinin Serapis’e adağı söz konusudur⁷⁴. Side’den ise “Zeus Helios Serapis, Büyük Tanrı ve Synnaoi Theoi’a” yapılmış bir adağın yanı sıra, Isis ve Serapis’e tapınak kararını anan bir yazıt bilinmektedir⁷⁵. İmparator Hadrianus Dönemi’nde inşa edildiği bilinen söz konusu tapınağın yeri henüz lokalize edilememiştir. Serapis Tapınağı Hamaksia’da da belgelenmektedir⁷⁶.

Perge kentinde yapılan çalışmalarda Isis, Harpokrates ve Serapis’e ait heykeller bulunmuştur⁷⁷. Bunlar arasından Harpokrates’e ait heykel yazıtlıdır. Söz konusu yazıttan, Kanopos’un⁷⁸ çocuklarının Büyük Tanrı Serapis’e imparatorların zaferi için adakta buldukları öğrenilmektedir⁷⁹. Kanopos olasılıkla, 142 yılında Side Agorası’ndan köle aldığı belgelenen Aigyptos oğlu Aleksandreia’lı Pamphilos olarak da bilinen şahıs⁸⁰ ile aynı kişi olmalıdır. Perge’nin kuzeyinde, İncik’te bulunan bir *astragalos* kehanet yazıtında Isis, Soter *epitheton*’uyla karşımıza çıkmaktadır⁸¹. Termessos teritoryumunun Pamphylia Ovası’na komşu kısmından ele geçen III. yüzyıl başlarına ait iki adet yazıtta Serapis rahipleri söz konusudur ve bunlardan biri, bu görevi ömür boyu üstlenmiştir⁸².

Pek çok kent sikkesinde de söz konusu tanrıların tasvirleri işlenmiştir⁸³. Valerianus Dönemi’ne ait olan ve Side ile Aleksandreia arasındaki

⁷⁴ Nollé – Şahin – Vorster 1985, 127 nr. 4.

⁷⁵ Nollé 1993a, 272 vd. nr. 16 (burada geçen θεοὶ σύνναοι ifadesinin Isis ve Harpokratesi’i karşıladığı düşünülmektedir) ve 274 vd. nr. 17; Nollé 2001, 365 vd. nr. 74

⁷⁶ CIG 4401; krş. Fraser 1960, 33 nr. 1

⁷⁷ Talloen 2001, ibidem.

⁷⁸ Κάνωπος ismine Küçük Asya’da çok fazla rastlanmasa da Yunanistan anakarası ve özellikle Mısır’da sevilen bir isimdir. Krş. Fraser – Matthews 1997, 237; Foraboschi 1971, 159.

⁷⁹ Yazıtta söz konusu olan imparatorların Marcus Aurelius ile Lucius Verus ve söz konusu savaşın da 166 yılındaki Parth seferleri olması hususunda bk. Şahin 1999, 191 nr. 171.

⁸⁰ Krş. yuk. 4 dn. 55 ve 58.

⁸¹ Şahin 1999, nr. 207 XXV, 1

⁸² TAM III,1 nr. 144 ve 793. krş. Talloen 2001, 314 dn. 100.

⁸³ SNG Pfälzer 1993, nr 51, 52, 72, 74, 84, 105, 109, 130, 137 (Aspendos); 166, 168 (Attaleia); 199, 201 (Magydos); 397, 427, 430 (Perge); 706, 754 (Side). Ayrıca bk. Drexler 1889, 195 vd. 29; krş. Talloen 2001, 314, dn. 100

homonoia'ya işaret eden sikke üzerinde Athena ile Isis görülmektedir⁸⁴. Bu *homonoia*'nın temelinde, Roma'nın önce Parthlar'a, sonra Sasaniler'e karşı yürüttüğü savaş sırasında, birbirleriyle sıkı ilişkileri olan iki kentin orduya sağlamak zorunda oldukları lojistik destek dolayısıyla dayanışmaya duydukları ihtiyaç yatmış olmalıdır⁸⁵. Zira Valerianus ve Gallienus dönemleri, Küçük Asya kentleri için zorlu geçmiştir. III. yüzyıl ortalarında bir yandan Parth'ların Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını aşması, öte taraftan da Got akınları ve Isauria'lı haydutların kentlerin ticaret ve egemenlik alanlarına zarar vermesi Roma yönetiminin karada ve denizde güvenliği sağlayamamasına neden olmuştur⁸⁶. Bu nedenle Roma orduları Küçük Asya kentlerinde konuşlanmıştır. Ancak bu durum aşırı bir yük getirdiğinden kentler eski önemlerini kaybetmeye, hatta boşalmaya başlamışlardır⁸⁷. Küçük Asya'nın genelinde böyle bir tablo söz konusu iken Pamphylia kentleri Roma ordularının Doğu seferi için Side'den Kıbrıs-Akamas Burnu'na, buradan da Mısır ve Syria'ya yönelen rotanın önemini giderek artması sayesinde⁸⁸ diğer Anadolu kentlerinin aksine oldukça gelişmişlerdir. Pamphylia'nın en önemli liman kenti olan Side, Roma'nın Doğu seferleri sırasında ordunun ele geçirilmesi çok zor olan önemli ikmal merkezlerinden biri haline gelmiştir. Doğuya sevk edilen Roma birlikleri hem Pamphylia Körfezi'nin söz konusu fırtınalarından korunmak hem de hububat ihtiyacını karşılamak üzere Side limanına sığınmışlardır. Nitekim Side'nin Roma ordusuna verdiği lojistik destek gerek yazıtlar, gerekse sikkelere aracılığıyla ispatlanabilmektedir⁸⁹. Side limanının önemi, Parth'ların 260 yılında Kilikia ile Kappadokia'ya kadar Küçük Asya'yı ele geçirmesiyle birlikte daha da artmıştır⁹⁰. Bunun sonucunda ise Romalı Komutan Callistus'un Pamphylia'dan Parth'lara karşı yapmış olduğu saldırı başarıyla sonuçlanmış, Kilikia limanları geri alınmış ve Parth hazinelerinin bir kısmı ganimet olarak ele geçirilmiştir⁹¹. İşte bu lojistik desteğin Side'ye getirdiği yük, özellikle de ordunun hububat ihtiyacını karşılaması zaman zaman kıtlığa yol açmıştır. Bu durum Side'yi tıpkı kendisi gibi Roma

⁸⁴ Franke - Nollé 1997, 166, nr. 1639A.

⁸⁵ Nollé - Karola Nollé 1994, 242.

⁸⁶ Rostovtzeff 1985, 738 vd., dn. 17

⁸⁷ Hartmann 1982, 56 vd.

⁸⁸ Klose 1987, 56.

⁸⁹ Dönmez Öztürk 2007, 165vd.

⁹⁰ Kettenhofen 1982, 97 vdd.

⁹¹ Kettenhofen 1982, 109 vd.; Nollé 1987, 263.

ordusunun yükünü taşımakla görevli bir diğer kent olan Aleksandreia ile *homonoia* yapmaya yönelmiş olmalıdır⁹².

Bunun yanı sıra Nollé, Side'nin Aleksandreia ile yaptığı *homonoia*'nın bir diğer nedeninin ise Valerianus-Gallienus yönetimi zamanında doruk noktasına ulaşmış Perge-Side rekabeti olduğu kanısındadır. Nollé'ye göre muhtemelen her iki kent de bu dönemde büyük bir kentle dostluk kurarak saygınlık kazanmayı amaçlamış olmalıdır. Bu bakımdan doğunun en önemli kentlerinden biri olan Aleksandreia ile yapılacak bir anlaşma Side için bir saygınlık kaynağı olacaktır⁹³.

Antik Dönem'de Mısır ve özellikle de Aleksandreia gerek kültürel gerekse ekonomik olarak Doğu Akdeniz'in cazibe merkezi haline gelmiştir. Herodotos aracılığıyla Mısır günlük yaşamının her bir noktasına dair bilgi veren geniş tasvirler de insanların Mısır'ı görme merakının artmasında etkili olmuştur. Bu nedenle birçok yabancı, bu merak ve ticaret vesilesiyle Mısır'ı ziyaret ederek bir çeşit turizm etkinliğinde bulunmuştur. Söz konusu kişiler Thebe'deki Kral Vadisi'ni, Philae, Abydos, Fayyum ve Ras el Kanais'teki anıtları ziyaret etmiş ve açık mezarlara gitmiştir. Onlar sadece buraları ziyaret etmekle kalmamış, aynı zamanda dini vecibelerini de yerine getirmişlerdir. Zira yukarıda açıkladığımız gibi Mısır tanrıları antik dünyanın pek çok bölgesinde saygı gören ve tapınakları bulunan tanrılardır. Hiyeroglif ve resimlerle dolu olan bu kutsal alanlarda öbür dünya ve ruhun yücelmesi hakkında bilgi edinmişlerdir⁹⁴. Buralara gelen ziyaretçiler duvarlara isimleriyle birlikte kimi zaman kısa bir cümle, bazen de bir epigram yazarak isimlerini ebedileştirmek ya da kendi izlenimlerini anlatmak istemişlerdir. Söz konusu alanlarda Side'li, Aspendos'lu, Sillyon'lu, Perge'li ve Phaselis'li turistler belgelenmişlerdir.

Thebe'deki devasa heykeller –Memnon anıtları– Mısır'ın görülmeye değer en ünlü yerleri arasındaydı. Side'li bir vatandaş olan Athenaios İÖ. III. yüzyılda Krallar Vadisi'ni ziyaret etmiş ve Memnon mezarına ismini kazımıştır⁹⁵. İnsanları buraya çeken sadece anıtsallık değil, aynı zamanda birçok yazıttan öğrenildiğine göre, bazı günlerde güneş heykele vurduğunda çıkan ve Memnon'un annesini selamlaması olarak yorumlanan

⁹² Bu konu ile ilgili olarak bk. Dönmez Öztürk 2007, 163-166; ayrıca bk. 84-91.

⁹³ Nollé 1990, 260.

⁹⁴ Krş. Préaux 1928–9, 142; Nollé 1993a, 245, dn. 170.

⁹⁵ Baillet 1926, nr. 1175 ve 1962; Nollé 1993a, 244 nr. TEp. 45.

“Memnon’un sesini” duyma isteği de bu ziyaretlerin nedenleri arasındaydı⁹⁶. Side’li Şair Paion⁹⁷, İmparator Hadrianus’un 130 yılında doğuya düzenlediği seyahat sırasında, imparatorun maiyetinde Mısır’a gelmiş olmalıdır⁹⁸. Paion, Memnon heykellerini ziyaret etmiş ve anıtın sol ayağı üzerine üç satırlık bir şiir yazmıştır⁹⁹. Şair Paion, heykelin aynı ayağı üzerine yazdığı başka bir yazıtta, bizzat orada hazır bulunup Memnon’un sesini işittiğini kaydetmiştir¹⁰⁰. Aleksandria’da ele geçen bir papirüsten ise Aurelia Maeciana adında bir Side vatandaşının 246’da Mısır *praefectus*’u C. Valerius Firmus’a, Aleksandria limanından seyahat edebilmek¹⁰¹ için bir dilekçe gönderdiği öğrenilmektedir¹⁰².

Ras el Kanais’teki Pan Tapınağı’ndan ele geçen yazıtlardan, Didymarkhos, Molesis, Melanias ve Artemidoros isimli dört Perge’li ile adı okunamayan ama Perge’li olduğunu gösteren Περγα[ίος] *ethnikon*’una sahip bir kişinin koruyucu (σωτήρι) ve iyi yolculuk (εὐόδω) tanrısı Pan’a adakta buldukları öğrenilmektedir¹⁰³. Söz konusu yazıtlar İÖ. III-II. yüzyıllara tarihlenmektedir¹⁰⁴. Tanrı Pan’a Perge’liler dışında, ismi bilinmeyen ama yazıtta geçen Σιλλυεῖς *ethnikon*’u dolayısıyla en az iki kişi oldukları düşünülebilecek Sillyon’lu vatandaşların da adakta buldukları görülmektedir¹⁰⁵. Erymnesis ve Dionysios isimli iki Aspendos’lu da tanrı Pan

⁹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve literatür için bk. Nollé 1993a, 246 dn. 175 ve 176; ayrıca krs. Drexhage 1991a, 83 dn. 78.

⁹⁷ Paion ünlü ve itibar sahibi bir şair olmasının yanında Tarsos ve Rhodos’ta da vatandaşlık hakkına sahiptir, pek çok yarışmada zaferleri vardır ve Nysa’da, İmparator Hadrianus’un ölümünden sonraya tarihlenen bir yazıttan öğrendiğimize göre İmparator Hadrianus’un saray şairlerindendir (Wankel 1979, nr. 22). Paion kendi ana yurdu Side’de de memuriyetler ve liturjik görevler üstlenmiş, ayrıca “İmparator dostu” ve “Yeni Homeros” olarak adlandırılmıştır (Nollé 2001, 357 vd. nr. 70)

⁹⁸ Paion’un Mısır ziyaretini İmparator Hadrianus’un doğu seyahati sırasında imparatorun maiyeti altında gerçekleştirip gerçekleştirmediği hususundaki tartışma için bk. Nolle 2001, 657 Tep. 46–47.

⁹⁹ Bernard 1960, 48 vd. nr. 11; Nollé 1993a, 245 vd. nr. 46.

¹⁰⁰ Bernard 1960, 49 vd. nr. 12; Nollé 1993a, 246 vd. nr. 47.

¹⁰¹ Roma İmparatorluk Dönemi’nde Aleksandria’da seyahat etmek için gereken izin yazısı hakkında bk. Strabon II 3, 5; Limanın gerekli belge olmadan terk edilmesinin ağır para cezası ya da haciz ile cezalandırılması konusunda bk. Gnomon des Idios Logos § 66 ve § 68.

¹⁰² P.Oxy. X 1271; Nollé 1993a, 252 vd., TPap. 2. Daha çok görevli komutanların, imparatorların ve tüccar eşlerinin Mısır’ı ziyaret etme istekleri hakkında ayrıca bk. Frass 2006, 485-495.

¹⁰³ Bernard 1972, nr. 25, 39, 40, 41, 43, 44, 78.

¹⁰⁴ Brandt 1992, 88.

¹⁰⁵ Bernard 1972, nr. 89

için adakta bulunmuştur¹⁰⁶. Launey, Ras el Kanais'teki Pan Tapınağı'nda belgelenen söz konusu Pamphylia'luların asker olduğunu düşünmektedir¹⁰⁷. Brandt ise söz konusu kişilerin mutlaka asker olmaları gerekmediğini savunmaktadır¹⁰⁸.

Abydos'ta Seti I Tapınağı'ndaki graffitiler arasında Perge'li Eumelos¹⁰⁹ ve Phaselis'li Neon'a¹¹⁰ ait birer grafiti bulunmaktadır. Adı okunamayan Aspendos'lu biri ile yine Aspendos'lu Korragos da tapınağı ziyaret eden Pamphylia'lular arasındadır¹¹¹. Phaselis'li Euktemon, Lykon ve Mnasimakhos ise Thebe'deki Krallar Vadisi'ni ziyaret etmişler ve tapınaklara isimlerini kazımışlardır¹¹². Bunun yanında Perge'li Pelagios El Giza'da¹¹³, Aspendos'lu Balos da Philai'da¹¹⁴ belgelenmişlerdir.

Kuruluşunun ardından Mısır'ın ve Doğu Akdeniz'in en önemli ticaret merkezi olan Aleksandreia'da da Pamphylia'lular, özellikle de Aspendos'lular karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki söz konusu kentte adını Aspendos'tan alan Ἀσπενδία isminde bir semt bilinmektedir¹¹⁵. Kentin Harda Nekropolü'ndeki urne mezar olarak kullanılan *hydria*'lar üzerinde Aspendos'lu Neikos ve Pamphylia Arsinoe'sinden Menis ile adı bilinmeyen bir kişi belgelenir¹¹⁶. Aleksandreia'dan ele geçen Helenistik bir listede Magydos kentinden bir vatandaşın ismi de yer almaktadır¹¹⁷. Aspendos'lu Melaineus'un da Kıbrıs'ın Palaipaphos kentinde İÖ. III. yüzyılda Aphrodite'ye sunduğu bir adak yazıtı bilinmektedir¹¹⁸.

Özellikle Pamphylia Bölgesi'nin İÖ. III. yüzyılın başlarından itibaren Ptolemaios hakimiyeti altına girmesinden sonra¹¹⁹ Aspendos-

¹⁰⁶ Bernand 1972, nr. 41 ve 84.

¹⁰⁷ Launey 1949, 1221-1223.

¹⁰⁸ Brandt 1992, 88.

¹⁰⁹ Perdrizet – Lefebvre 1919, nr. 128.

¹¹⁰ Masson 1976, 309 nr. 4.

¹¹¹ Perdrizet – Lefebvre 1919, nr. 214 ve 554.

¹¹² Baillet 1926, 265, 276, 615, 1214

¹¹³ SEG VIII 525.

¹¹⁴ SEG XXXI 1526c.

¹¹⁵ Athenaios, Deipn. IV 75; krş. Nollé 1990, 264, dn 51.

¹¹⁶ SEG VIII 387; SEG XXXVIII 1680 ve Breccia 1911, 191.

¹¹⁷ Wilhelm 1909, 224 vd nr. 227. Kentin lokalizasyonu ve limanı hakkında bk. Adak – Atvur 1999, 53-68.

¹¹⁸ Hogarth – James – Smith - Gardner 1888, 249 nr. 103.

¹¹⁹ I. Ptolemaios'un İÖ. 295 yılında Kıbrıs Adası ile birlikte Pamphylia ve Lykia bölgelerini de

Mısır ilişkilerinin arttığı görülmektedir¹²⁰. Ele geçen pek çok yazıt Ptolemaios garnizonundaki Aspendos'lu askerleri belgeler¹²¹. Launey, Zenon Arşivi'nde yer alan İÖ. III. yüzyıldan bir papirüste iki yılda yüz kırk dört keçi kiraladıkları kaydedilen¹²² Aspendos'lu iki kardeş, Demetrios ve Limnaios'un da asker olduğunu düşünmektedir¹²³. Söz konusu askerler arasında Ptolemaios'lara komutan olarak hizmet eden Aspendos'lular da vardır. Polybios, Aspendos'lu Andromakhos'un Ptolemaios IV'ün ordusunda görevli bir komutan olduğunu belgeler¹²⁴.

Ptolemaios ordularında sadece Aspendos'lular görev almamıştır. Perge, Side, Sillyon ve Phaselis vatandaşları da asker olarak belgelenmektedir¹²⁵. Petrie Papirüs Arşivi'nden ismi tespit edilemeyen bir Perge vatandaşının Mısır ordusunda *kheiliarkhos* olarak hizmet ettiği öğrenilmektedir¹²⁶. Philae'dan ele geçen ve İÖ. 116 yılına tarihlenen bir yazıttan da Nestor adında bir Phaselis vatandaşının Thebe'nin güney kesiminde oldukça önemli görevlere getirildiği, Syene, Elephantine ve Philae gibi bölgelerin güvenliğini yürüttüğü tespit edilmektedir¹²⁷. Pamphylia'lı askerlerin Roma İmparatorluk Dönemi'nde de Mısır'daki Roma lejyonlarında hizmet ettikleri görülmektedir. İmparatorlar Augustus ve Tiberius dönemlerinde Koptos'tan Kızıl Deniz'e giden yolun inşasında ve çeşme tesisleri ile Koptos'ta bir kale inşasında görev yapan askerler arasında üç Pamphylia'lı

hakimiyeti altına alması hususunda bk. Meyer 1925, 32, 35 ve 43; Wörrle 1977, 54. dn. 64. Krş. Hölbl 20042, 25 dn. 57 ve 58. Termessos'ta bulunan ve İÖ. 278 yılına tarihlenen bir yazıt, Ptolemaios'ların Pamphylia üzerindeki hakimiyetini kesin olarak belgelemektedir (Robert 1966, 53–58; Bagnall 1976,111, 114, 157 dn. 145, 217; Nollé 1993a, s. 58; Hölbl 20042, 25, 35, 60). Burada, Ptolemaios egemenliği altında hizmet gören bir pamphyliarkhos anılmaktadır. Polybios, 3. Syria Savaşları'ndan sonra III. Ptolemaios'un Küçük Asya'nın güneybatı sahillerinde savaştığını ve Pamphylia'dan Hellasontos'a kadar bütün sahil şeridini ele geçirdiğini bildirmektedir (Polybios, Hist. V 34,7. 3) Kızıl Deniz kıyısında bir ticaret kenti olan Adulis'ten ele geçen ve İÖ. 245 yılına tarihlenen bir yazıt da, Lykia'nın III. Ptolemaios'un babası II. Ptolemaios'tan miras kaldığı, fakat Pamphylia'yı kendisinin ele geçirdiği yönünde bilgiler vermektedir (OGIS I 54). Buna göre II. Ptolemaios Pamphylia'yı 2. Syria savaşları sırasında kaybetmiş olmalıdır ve III. Ptolemaios da 3. Syria savaşlarında bunu tekrar ele geçirmiştir.

¹²⁰ Bu konuda bk. Nollé 1993b, 304 vd.

¹²¹ Launey 1949, 1221 vd.

¹²² P.Cair. Zen. 59340

¹²³ Launey 1949, 1221 vd.

¹²⁴ Polybios, Hist. V 64. 4; 65. 4; 83. 3; 85. 9; 87. 6.

¹²⁵ Launey 1949, 1222 vd.

¹²⁶ P. Petrie Will 6 rp. 1.1.1.2.41.

¹²⁷ Roccati 1978, 993–996, nr. 4a; krş. Mooren 1980, 262–270.

belgelenmektedir¹²⁸. Side’li M. Valerius Tuesianus’un Mısır’daki II. Traiana Lejyonu’nda *tribunus militum* olarak görev yaptığı bilinmektedir¹²⁹. Attaleia’lı L. Crepereius ise II. yüzyılda Mısır’da *ducenarius* olmuştur¹³⁰.

Kıbrıs’ta da Pamphylia’lı askerlerin varlığını belgeleyen yazıtlar ele geçmiştir. Aspendos’lu Agathokles Ktion kentinde paralı asker olarak belgelenmiştir¹³¹. Amanthus kentinden ele geçen mezar yazıtlarında adı tespit edilemeyen Aspendos’lu biri¹³² ile Teleso (?), Asklepiades ve Eumelos isimli üç Aspendos’lu görülmektedir¹³³. Söz konusu yazıtlardan ilk üçü İÖ. III-II. yüzyıllara, Eumelos’a ait olanı ise I-II. yüzyıla tarihlenmektedir. Bilindiği üzere Kıbrıs, İÖ. III. yüzyılda Ptolemaios’ların egemenliği altına girmiştir. Kıbrıs, Ptolemaios’lar tarafından esasen Mısır’ı korumak amacıyla elde edilmiş bir tampon bölge olmasının yanında Akdeniz’de yaratılacak olan deniz imparatorluğunun merkezi olarak görülmüştür¹³⁴. Ptolemaios’lar Kıbrıs’ı korumak için Pamphylia ve özellikle de Kilikia kıyılarında askeri üsler kurmuşlardır¹³⁵. Kıbrıs kenti Soloi¹³⁶ ve Aleksandreia’dan¹³⁷ ele geçen yazıtlardan öğrenildiği üzere II. Ptolemaios Phialadelphos Pamphylia’da Arsinoe adında bir kent kurmuştur¹³⁸. Ptolemaios’lar Dönemi’nde söz konusu kentlerden ve diğer Pamphylia kentlerinden vatandaşlar Kıbrıs’ta asker olarak görev yapmış olmalıdır¹³⁹. Amathous kentinde belgelenen kişiler de büyük ihtimalle Kıbrıs’ta askerlik yapan Pamphylia’lılardır¹⁴⁰. Kıbrıs’ın Salamis kentinden ele geçen bir yazıtta θίασοç¹⁴¹ tarafından onurlandırılan Aspendos’lu Zoilos

128 Forni 1974, 388; krş. Drexhage 1991a, 87 dn. 115.

129 Alföldy 1979, 247–272; krş. Drexhage 1991a, 87 dn. 117.

130 Devijver 1986, 163 nr. 11.

131 Yon 2004, nr. 2073; Perdrizet 1896, 338, 3.

132 Le Bas – Waddington 1968, 2833

133 Mason 1975, 226,V; SEG LII nr. 1484; SEG XXIX nr. 1539

134 Durugönül 2002, 60.

135 Hölbl 2004², 60 vd.

136 SEG 20 nr. 293; krş. Mitford 1961, 134, nr. 35

137 SEG 38:1680 ve Breccia 1911, 191

138 Söz konusu kentin olası lokalizasyonu hakkında bk. Hellenkemper-Hild 2004, s.v. Arsinoe, 456.

139 II. Ptolemaios ve ardılarının Pamphylia’dan asker toplamaları hususunda bk. Mitford 1961, 119.

140 Bu konuda krş. Launey 1949, 1221 vd.

141 Genel olarak birlik, dini bir cemiyet anlamlarını karşılayan θίασοç’un Kıbrıs’taki Ptolemaios garnizonu ile olan ilişkisi için bk. Mitford 1961, 119 vd.

oğlu Menedemos ve oğlunun da Kıbrıs'taki Ptolemaios ordusunda asker olarak görev yaptığı düşünülebilir¹⁴². Soloi'daki yazıtta anılan ve yine θίασοç tarafından onurlandırılan Demetrios oğlu Arsinoe'li Theodoros'un da asker olduğu söylenebilir.

Sosyal, ekonomik ve askeri ilişkilerin yanında eğitim alanında da bir alış verişin var olduğu gözlemlenmektedir. Helenistik Dönem'den itibaren Side'li hekimlerin Aleksandria'ya gittikleri ve burada öğrenci ya da araştırmacı olarak çalışmalar yaptıkları bilinmektedir. Galenos'tan, Mnemon adlı Side'li bir hekimin Ptolemaios III Euergetes döneminde Aleksandria'ya gittiği, oradaki büyük kütüphaneden epidemi üzerine bir kitap ödünç aldığı ve daha sonra bunu geri getirdiği öğrenilmektedir¹⁴³. Bir başka Side'li hekim Artemidoros ise İÖ. 200 ve 150 yılları arasında Aleksandria'da hekim Erasistratos'un öğrenci çevresinde yer alarak ünlenmiştir¹⁴⁴.

Bunların dışında, İmparator Hadrianus Dönemi'nde imparator ve çevresiyle olan yakın bağlantıları sayesinde cemiyet hayatında saygın bir konum kazanmış olan Side'li Marcellus, döneminin en ünlü hekimlerinden biri olmuştur. Hekimliğinin yanı sıra şiir alanında da çalışmalar yapan Marcellus'un, bizzat kendi hemşerisi şair Paion tarafından Mısır'da İmparator Hadrianus'a takdim edildiği tahmin edilmektedir¹⁴⁵.

Hekimliğin yanı sıra, eczacılık alanında da Aleksandria ile yakın ilişkiler söz konusu olmalıydı. Galenos'un aktarımlarına göre, en iyi baldıran türü Side'de yetişirdi ve uygun fiyatı nedeniyle herkes baldıranı Side'den alırdı¹⁴⁶. Tıp dalları dışında matematik alanında da Aleksandria ile

¹⁴² Mitford 1961, 119 nr. 19.

¹⁴³ Galen., Hippoc. III 2, 4. Galenos Mnemon'un bu kitabın üzerine mürekkep ile farklı işaretler eklediği için bazı kişilerin bu kitabı Mnemon'un Pamphylia'dan yanında getirdiğini düşündüklerini yazar. Zira dönemin kralı Ptolemaios kitaplara çok düşkün biriydi ve bundan dolayı Aleksandria Limanı'na gelen yolcuların kitaplarını kopyalatıp orijinallerini kütüphaneye gönderir, yolculara ise kopyalarını verirdi. Kütüphanede toplanan söz konusu kitaplar "gemilerden gelen kitaplar" bölümü adı altında toplanırdı. Epidemi kitabının üçüncü bandı ise "Sidelili Mnemon'un rezensiyonundaki gemi kitapları" bölümünde bulunmuştur. Fakat kopya eden hizmetlinin kitap üzerine sadece Mnemon'un ismini yazmasından dolayı söz konusu kitabın kütüphaneye nasıl geldiği ve kime ait olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu konuda krş. Nollé 1993a, 177 vdd.

¹⁴⁴ Nollé 1983b, 95 vd.; krş. Drexhage 1991a, 82.

¹⁴⁵ Nollé 1993a, 175 dn. 131.

¹⁴⁶ Galen, de antidot. I, XIV 72, 2-9. Krş. Nollé 1993a, 152 TLit. 14.

ilişkiler söz konusuydu. Perge kökenli matematikçi Apollonios'un, daha sonra Aleksandreia'da ders verdiği bilinmektedir¹⁴⁷.

Görüldüğü üzere Mısır her dönemde Akdeniz'de etkinlik alanı geniş bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Yunanistan ve Roma'nın hububat ihtiyacının büyük oranda Mısır'dan karşılanması söz konusu bölgeyle olan iletişimi arttırmıştır. Bu nedenle Akdeniz'de Batı ile Doğu arasındaki geçiş güzergahı üzerinde yer alan bölgeler de söz konusu iletişimde rol almak durumunda kalmışlardır. Bunun sonucunda bölgeler arasında doğal bir etkileşim oluşması olağandır. Makalede ayrıntılı olarak ele alındığı üzere Pamphylia Bölgesi de bu nedenlerle Kıbrıs ve Mısır ile yüzyıllar boyunca ekonomik, sosyo - kültürel ve siyasi alanlarda iletişim ve etkileşim içinde bulunmuştur.

¹⁴⁷ Brandt 1992, 77 dn. 664; Folkerts 1996, 886 vd.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

Antik Kaynaklar

- Athenaios, Deipn. Deipnosophistae, Athenaei Naucraticae deipnosophistarum libri xv, 3 vols., Kaibel, G. (ed.), Leipzig 1887-1890 (repr. Stuttgart 1965-1966).
- Cicero, In. Verr. Cicero, In Verem, M. Tulli Ciceronis Orationes III, Peterson, W. (ed.), 1917.
- Expositio mund. et gent.
Expositio totius mundi et gentium, Rougé, J. (ed.), Sources Chrétiennes 124, 1966.
- Fl. Ios. Ant. Iud. Fl. Iosephus, Antiquitates Judaicae, Niese, B. (ed.), Flavii Iosephi opera vol. 1-4, 1952.
- Galen, Hippoc. In Hippocratis de natura hominis librum commentarii iii, Mewaldt, J. (ed.), Galeni in Hippocratis de natura hominis commentaria tria, Corpus medicorum Graecorum, vol. 5.9.1, Leipzig 1914.
- Galen, de alim. fac. De alimentorum facultatibus libri iii, Helmreich, G., (ed.), Galeni de alimentorum facultatibus libri iii, Corpus medicorum Graecorum, vol. 5.4.2. Leipzig 1923.
- Galen, de antidot. De antidotis libri ii, Kühn, C.G. (ed.), Claudii Galeni opera omnia, vol. 14. Leipzig 1827.
- Gnomon des Idios Logos
Lenel, O. - Patsch, J. (ed.), Zum sog. Gnomon des idios logos, 1920.
- Hdt. Herodotus, Historiae, Legrand, P. E. (ed.), Herodote. Histoires, 1963-1972.
- Hesych., Lex. Lexicon, A-O., Latte, K. (ed.), Hesychii Alexandrini lexicon, Copenhagen 1966; Lexicon Π-Ω, Schmidt, M. (ed.), Hesychii Alexandrini lexicon, 1952.
- Philostratus, Vit. Apoll.
Fl. Philostratus, Vita Apollonii, Kayser, C. L. (ed.), Flavii Philostrati opera vol. 1 1942.
- Lucian, Navigium Lucian, Navigium, Kilburn, K. (ed.), Lucian vol. 6, 1982.
- Plinius, Nat. Hist. Plinius, Naturalis Historia, Mayhoff, C. (ed.), (1892-1909).
- Polybius, Hist. Polybius, Historiae, Buttner-Wobst, T. (ed.), Polybii historiae, 1962-1972.
- Strabon Strabon, Geographica, Meineke, A. (ed.), 1877.

Modern Kaynaklar

- ABSA Annual of the British School at Athens.
- Adak 2008 Adak, M., "Winde am Pamphylishen Golf", şurada: İ. Delemen (ed.), Euergetes. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı, İstanbul, 45-54.

- Adak – Atvur 1999 Adak, M. – Atvur, O., “Epigraphische Mitteilungen aus Antalya II: Die pamphyliſche Hafenstadt Magydos”, EA 31, 53-68.
- AJA American Journal of Archaeology.
- Alföldy 1979 Alföldy, G., “Zum cursus honorum des Aurelius Tuesianus”, ZPE 34, 247-272.
- AMS Asia Minor Studien.
- ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri.
- ANRW Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt.
- AS Anatolian Studies.
- Atlas 1967 Atlas, S., Side’nin Milattan önce V. ve IV. yüzyıl Sikkeleri üzerinde Araştırmalar, Ankara.
- AW Antike Welt.
- BAR British Archaeological Reports.
- Bagnall 1976 Bagnall, R. S., The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt, Leiden.
- Baillet 1926 Baillet, M. J., Inscriptions Grecques et Latines des Tombeaux des Rois ou Syringes, Cairo.
- Bass 1967 Bass, F. G., Cape Gelidonia: A Bronze Age Shipwreck, Philadelphia.
- Bass 1986 Bass, F. G., “The Bronze Shipwreck at Ulu Burun”, AJA 90, 85-110.
- Baybo 2007 Baybo, S., Varsak, Lyrboton Kome: Toroslar’ın Güne Bakan Yüzü, İstanbul.
- Baydur 1986 Baydur, N., “Yayınlanmamış bazı Attaleia sikkeleri”, Anadolu Araştırmaları 10, 439-454.
- BCH Bulletin de Correspondance Hellénique.
- Bean 1960 Bean, G. E., “Notes and Inscriptions from Pisidia II”, AS 10, 43-82.
- Bean – Mitford 1970 Bean G. E. – Mitford, T. B., Journeys in Rough Cilicia 1964-1968, Wien.
- Bernand 1960 Bernand, A. E., Les inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon, Paris.
- Bernand 1970 Bernand, A. E., Le Delta égyptien d’après les textes grecques, I: Les Confins libyques. 3 vols., Cairo.
- Bernand 1972 Bernand, A. E., Le Paneion d’el-Kanais: les inscriptions grecques, Leiden.
- Bernand 1981 Bernand, A. E., Recueil des inscriptions grecques du Fayoum. vol. III, La “Méris” de Polemôn, Le Caire.
- BGU Ägyptische Urkunden aus den Königlichen / Staatlichen Museen zu Berlin.

- Bowden 1996 Bowden, H., "The Greek settlement and sanctuaries at Naukratis: Herodotus and archaeology", şurada: Hansen, M. H. – Raaflaub, K. (Ed.), *More studies in the ancient Greek polis*, 17-37.
- Brandt 1992 Brandt, H., *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphylens und Pisidiens im Altertum*, AMS 7, Bonn .
- Breccia 1911 Breccia, E., *Iscrizioni greche e latine. Service des Antiquités de l'Égypte. Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée d'Alexandrie*, Cairo.
- Brixhe 1976 Brixhe, C., *Le dialecte grec de Pamphylie. Documents et grammaire. Bibliothèque de Institut Français d'études anatoliennes d'Istanbul* 26, Paris.
- Brixhe 1988 Brixhe, C., "Corpus des Inscriptions Dialectales de Pamphylie, Supplement II", şurada: Brixhe, C. – Hodot, R. (ed), *L'Asie Mineure du Nord au Sud. Inscriptions Inédites*, 167-234.
- Buck 1955 Buck, C. D., *The Greek Dialects. Grammar Selected Inscriptions Glossary*, Chicago.
- Casson 1950 Casson, L., "The Isis and Her Voyage", *TAPA* 81, 43-56.
- Casson 1971 Casson, L., *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton.
- Casson 1979 Casson, L., *Die Seefahrer in der Antike*, München.
- CE *Chronique d'Égypte*.
- CIG* *Corpus Inscriptionum Graecarum*.
- Çevik 2000 Çevik, N., "An Olive Oil Producing Center in Pamphylia: Lyrboton Kome", *Lykia* III- 1996-97, 79-102.
- Devijver 1986 Devijver, H., "Equestrian Officers from the East", şurada: *The Defence of the Roman and Byzantine East I*", *BAR Int. Series* 297, 109-225.
- Diethart 1983 Diethart, J., "Lexikalische Rara in drei byzantinischen Mitgift- und Heiratsgutlisten des 6.-8. Jh. aus der Wiener Papyrussammlung", *JÖB* 33, 7-14.
- Diler 1995 Diler, A., "The most common wine-press type found in the vicinity of Cilicia and Lycia", *Lykia* 2, 83-98.
- DNP *Der Neue Pauly*
- Dönmez Öztürk 2007 Dönmez Öztürk, F., *Roma Çağı Küçük Asya Kentleri Arasında Homonoia Anlaşmaları*, İstanbul.
- Drexhage 1988 Drexhage, H. J., "Eigentumsdelikte im römischen Ägypten (1.-3. Jh. n. Chr.). Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte", *ANRW* II.10.1, 952-1004.
- Drexhage 1991a Drexhage, H. J., "Die Kontakte zwischen Side, Alexandria und Ägypten in der römischen Kaiserzeit (1.-3. Jh. n. Chr.)", *AMS* 3, 75-90.

- Drexhage 1991b Drexhage, H. J., Preise, Mieten/Pachten, Kosten und Löhne im römischen Ägypten bis zum Regierungsantritt Diokletians, St Katharinen.
- Drexler 1889 Drexler, W., “Der Isis – und Serapis – Cultus in Kleinasien”, *NZ* 21, 1-234.
- Durugönül 2002 Durugönül, S., “Dağlık Kilikia ve Karpaz Bölgesi (Kuzey Kıbrıs) Antik Yerleşim Özellikleri”, *Olba* VI, 57-69.
- EA Epigraphica Anatolica
- ETAM Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris
- Folkerts 1996 Folkerts, M., “Apollonios”, *DNP* 1, 886-887.
- Foraboschi 1971 Foraboschi, D., *Onomasticon Alterum Papyrologicum*, Milano.
- Forni 1974 G. Forni, “Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei primi tre secoli dell’impero” *ANRW* II 1, 339-391.
- Franke – Nollé 1997 Franke, P. R. – Karola Nollé, M., *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete I. Katalog*, Saarbrücken.
- Fraser 1960 Fraser, P. M., “Two Studies on the Cult of Serapis in the Hellenistic World”, *Opusc. Ath.* 3, 1-54.
- Fraser 1972 Fraser, P. M., *Ptolemaic Alexandria*, Oxford.
- Fraser – Matthews 1997 Fraser, P. M. – Matthews, E., *A Lexicon of Greek Personal Names IIIA*, Oxford.
- Frass 2006 Frass, M., “Reiselustige Frauen im Römischen Ägypten, şurada: R. Rollinger”, şurada: B. Truschnegg (ed.), *Altertum und Mittelmeerraum: Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante. Festschrift für Peter W. Haider zum 60. Geburtstag (Oriens et Occidens 12)*, 485-497.
- French 1991 French, D., “Sites and Inscriptions from Phrygia, Pisidia and Pamphylia”, *EA* 17, 51-63.
- Giveon 1985 Giveon, R., “Dating the Cape Gelidonia Shipwreck”, *AS* 35, 99-101.
- Gorman 2001 Gorman, V. B., *Miletos, the Ornament of Ionia. A history of the City to 400 B.C.*, Ann. Arbor.
- Gökalp 1999 Gökalp, N., “Epigraphische Mitteilungen aus Antalya IV: Inschriften asu Attaleia”, *EA* 31, 72-76.
- Grace 1973 Grace, V., “Imports from Pamphylia”, *Études Déliennes, BCH Suppl.* 1, 183-208.
- Gren 1979 Gren, E., *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, New York.
- Haider 1988 Haider, P.W., *Griechenland-Nordafrika. Ihre Beziehungen zwischen 1500 und 600 v. Chr.*, Darmstadt.

- Hartmann 1982 Hartmann, F., *Herrscherwechsel und Reichskrise: Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n. Chr)*, Frankfurt a. M.-Bern.
- Heipp-Tamer 1993 Heipp-Tamer, Ch., *Die Münzprägung der lykischen Stadt Phaselis in griechischer Zeit*, Saarbrücken.
- Hellenkemper – Hild 2004 Hellenkemper, H. – Hild, F., *Tabula Imperii Byzantini 8: Pamphylien und Lykien*, Wien.
- Hill 1987 Hill, G. F., *Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia*, London.
- Hogarth – James et al. 1888 Hogarth, D. G. – James, M. R. – Elsey Smith R. – Gardner, E. A., “Excavations in Cyprus, 1887-88: Paphos, Leontari, Amargetti”, *JHS* 9, 147-271.
- Hohlfelder 2000 Hohlfelder, R. L., “Beyond Coincidence? Marcus Agrippa and King Herod's Harbor”, *JNES* 59.4, 241-253.
- Hölb 2004² Hölb, G., *Geschichte des Ptolemäerreiches. Politik, Ideoloji und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung*, Stuttgart.
- IGCH Inventory of Greek Coin Hoards
- IGR *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.*
- JHS *Journal of Hellenic Studies.*
- Jones 1999 Jones, C.P., “Old and New in the Inscriptions of Perge”, *EA* 31, 8-17.
- JÖB *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.*
- Kettenhofen 1982 Kettenhofen, E., *Die römisch-persischen Kriege des 3. Jhdts. n. Chr. Nach der Inschrift Sahpurs I. an der Ka'beye Zartost*, Wiesbaden.
- Klose 1987 Klose, D. O. A., *Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit*, Berlin.
- Launey 1949 Launey, M., *Recherches sur les armées hellénistiques*, Paris.
- Le Bas – Waddington 1968 Le Bas P. – Waddington, W.H., *Inscriptions grecques et latines de la Syrie recueillies et expliquées*, Paris.
- Leider 1934 Leider, E., *Der Handel von Alexandria*, Hamburg.
- Masson 1975 Masson, O., “Quelques épitaphes grecques”, *BCH* 99.1, 219-227.
- Masson 1976 Masson, O., “Nouveaux graffites grecs d'Abydos et de Bouhen”, *CE* 51, 305-313.
- Mellor 1974 Mellor, R., “δημιουργός θεᾶς Πώμης ?”, *ZPE* 13, 277-279.
- Meiggs 1982 Meiggs, R., *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford.

- Meyer 1925 Meyer, E., *Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien*, Zürich-Leipzig.
- Mitchell 1983 Mitchell S. (ed.), *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, BAR Int. Series 156, Oxford.
- Mitchell 1999 Mitchell, S., "The Administration of Roman Asia from 133 BC to AD 250", şurada: W. Eck (ed.), *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in der kaiserzeitlichen Provinzen vom 1.-3. Jhd.* Kolloquium des Historischen Kollegs, May 1996, München, 17-46.
- Mitford 1961 Mitford, T. B., "Further Contributions to the Epigraphy of Cyprus", *AJA* 65, no. 2, 93-151.
- Mooren 1980 Mooren, L., "The Strategos Athenaios, his Subordinate Nestor, and the Administrative Organization of the Southern Thebaid", *CE* 55, 1980, 262-270.
- Mosca – Russel 1987 Mosca, P. G. – Russell, J., "A Phoenician Inscription from Cebel Ires Dağı in Rough Cilicia", *EA* 9, 1-28.
- Möller 2000 Möller, A., *Naukratis. Trade in Archaic Greece*, Oxford.
- NNM Numismatic Notes and Monographs. American Numismatic Society.
- Nollé 1983a Nollé, J., "Zum Landbau von Side", *EA* 1, 119-129.
- Nollé 1983b Nollé, J., "Die Charaktere im 3. Epidemienbuch des Hippokrates und Mnemon von Side", *EA* 2, 85-98.
- Nollé 1986a Nollé, J., "Pamphyliche Studien 4: Die Stadt Lyrbe auf einem ägyptischen Papyrus", *Chiron* 16, 206-208.
- Nollé 1986b Nollé, J., "Pamphyliche Studien 5: Stürme auf dem Pamphylichen Meer", *Chiron* 16, 209-212.
- Nollé 1987 Nollé, J., "Pamphyliche Studien 10, Die Blütezeit der Stadt Side in der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts n. Chr.", *Chiron* 17, 254-276.
- Nollé 1990 Nollé, J., "Side. Zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen", *AW* 21, 244-266.
- Nollé 1993a Nollé, J., *Side im Altertum I*, IK 43, Bonn.
- Nollé 1993b Nollé, J., "Die feindlichen Schwestern-Betrachtungen zur Rivalität", şurada: G. Dobesch – G. Rehrenröck (ed.), *Die epigraphische und alttumskundliche Erforschung Kleinasiens: Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Akten des Symposions vom 23. bis 25. Oktober 1990*, *ETAM* 14, 297-317.
- Nollé 2001 Nollé, J., *Side im Altertum II*, IK 44, Bonn.
- Nollé – Şahin – Vorster 1985 Nollé, J. – Şahin, S. – Vorster, Ch., "Katalog der Inschriften im Museum von Alanya", *EA* 5, 125-146.

- Nollé – Karola Nollé 1994
Nollé, J. – Karola Nollé, M., “Vom feinen Spiel städtischer Diplomatie. Zu Zeremoniell und Sinn kaiserzeitlicher Homonoia-Feste”. ZPE 102, 241-261.
- NZ
Numismatische Zeitschrift.
- OGIS
Orientis Graecae Inscriptiones Selectae.
- Opusc. Ath.
Opuscula Atheniensia.
- P. Aberd
Turner, E.G., P.Aberd. Catalogue of Greek and Latin Papyri and Ostraca in the Possession of the University of Aberdeen. Aberdeen 1939.
- P. Cairo Zen.
Edgar, C.C., Zenon Papyri, Catalogue general des antiquites egyptiennes du Musee du Caire, Cat. Vol. 79, no. 59001-59139, Cairo 1925.
- P. Colon.
Papyrologica Coloniensia, Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Sonderreihe, Opladen.
- Perdrizet 1896
P. Perdrizet, “Inscriptions de Chypre”, BCH 20, 336-363.
- Perdrizet – Lefebvre 1919
P. Perdrizet – G. Lefebvre, Les Graffites grecs du Memnonion d’Abydos, Paris.
- P.Mich Zen.
Edgar, C. C., Zenon Papyri, Univ. of Mich. Studies, Humanistic Series 24, no. 1-120. Ann Arbor 1931.
- P.Oxy. X 1271
Grenfell, B. P. – Hunt, A. S., P.Oxy. X 1271, Petition to a Prefect, 1914.
- P.Oxy.
Papyri Oxyrhynchus.
- P. Petrie Will
Clarysse W., The Petrie Papyri, Second Edition, vol. 1, The Wills, no. 1-31, Brussels 1991.
- Préaux 1928-9
Préaux, C., “Les touristes en Égypte dans l’Antiquité”, CE 4, 139-143.
- Pryor 2004
Pryor, J. H., Akdeniz’de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş. Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler, çev. F. Tayanç – T. Tayanç, İstanbul.
- Pulak 1997
Pulak, C., “The Uluburun Shipwreck”, şurada: Res Maritimae: Cyprus and Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity. Cyprus American Research Institute Monograph Series 1, 233-262.
- Robert 1963
Robert, L., Noms indigènes dans l’Asie Mineure gréco-romaine, Paris.
- Robert 1977
Robert, L., “Documents d’Asie Mineure”, BCH 101, 43-132.
- Robert 1966
Robert, L., Documents de l’Asie mineure méridionale, Paris.
- Roccati 1978
Roccati, A., “Nuove epigrafi greche e latine da File”, şurada: Recueil d’études offert par les auteurs de la serie Etudes preliminaires aux religions orientales dans l’Empire romain a Maarte. J. Vermaseren III, ed. M. B. De Boer – T. A. Edridge, Leiden, 988-996.

- Rostovtzeff 1985 Rostovtzeff, M., *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford.
- SB Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten (a collection of documentary papyri, ostraca, inscriptions, mummy tablets and related texts published in journals or unindexed catalogues, Bilabel, F. – Kiessling, E. – Rupprecht, H.-A. – Hengstl, J. (ed.), XVI fasc. 1 and 2, no. 12220-12719, Wiesbaden 1985.
- Schmitt 1977 Schmitt, R., *Einführung in die griechischen Dialekte*, Darmstadt.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- Segre 1934 Segre, M., “Decreto di Aspendos”, *Aegyptus* 14, 253-268.
- Seltman 1924 Seltman, C. T., *A Hoard from Side*, NNM 22, New York.
- SNG Pfälzer 1993 SNG Pfälzer, Pamphylien, *Sylloge Nummorum Graecorum. Pfälzer Privatsammlungen*, 4. Pamphylien.
- Strubbe 1989 Strubbe, J. H. M., “The Sitonia in the Cities of Asia Minor under the Principate (II)”, *EA* 13, 99-121.
- Şahin 1999 Şahin, S., *Die Inschriften von Perge I*, IK 54, Bonn.
- Şahin 2004 S. Şahin, *Die Inschriften von Perge II*, IK 64, Bonn.
- Tab. Peut. *Tabula Peutingeriana*; vgl. Miller, *Itineraria* sowie Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat und Kommentar von E. Weber (1976).
- Takmer – Tüner Önen 2008 Takmer, B. – Tüner Önen, N., “Batu Pamphylia’da Yol Araştırmaları I: Via Sebaste’nin Perge-Klimaks Arası Güzergahında Yeni Bir Yol Kalıntısı”, *Adalya* 10, 109-132.
- Talloon 2001 Talloon, P., “The Egyptian Connection, The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos”, *Ancient Society* 31, 289-328.
- TAM *Tituli Asiae Minoris*.
- TAPA *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, New York.
- Wankel 1979 Wankel, H., *Die Inschriften von Ephesos Ia*, IK 11, 1, Bonn.
- Wilhelm 1909 Wilhelm, A., *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde*, Wien.
- Wörle 1971 Wörle, M., *Ägyptisches Getreide für Ephesos*, *Chiron* I, 325-340.
- Wörle 1977 Wörle, M., “Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens I”, *Chiron* 7, 43-66.
- Yon 2004 Yon M. – *et al.* *Kition dans les textes. Testimonia littéraires et épigraphiques et Corpus des inscriptions. Kition-Bamboula*, V, Paris.
- Zimmermann 1992 Zimmermann, M., “Die lykische Häfen und die Handelswege im östlichen Mittelmeer”, *ZPE* 92, 201-217.